

В.А. Мороз

Луганський природний заповідник НАН України
вул. Рубіжна, 95, смт Станція Луганська-2, 93602 Україна
e-mail: lug.zapovidnik@i.ua

<https://doi.org/10.53904/1682-2374/2019-21/33>

ДО ЕКОЛОГІЇ ЛУНЯ ЛУЧНОГО *CIRCUS PYGARGUS* В СТРІЛЬЦІВСЬКОМУ СТЕПУ (ЛУГАНСЬКИЙ ПРИРОДНИЙ ЗАПОВІДНИК)

Гніздова біологія, Луганський природний заповідник, лучний лунь, Стрільцівський степ, чисельність

ДО ЕКОЛОГІЇ ЛУНЯ ЛУЧНОГО *CIRCUS PYGARGUS* В СТРІЛЬЦІВСЬКОМУ СТЕПУ (ЛУГАНСЬКИЙ ПРИРОДНИЙ ЗАПОВІДНИК). В.А. Мороз. – Наводяться дані щодо чисельності, міграції, гніздової біології та живлення луна лучного *Circus pygargus* на території Стрільцівського степу. Чисельність гніздового угруповання луна лучного в Стрільцівському степу у 2004–2018 рр. складала 0–7 пар. Основними гніздовими біотопами даного виду в Стрільцівському степу є ділянки степових чагарників і чагарникових степів.

К ЭКОЛОГИИ ЛУНЯ ЛУГОВОГО *CIRCUS PYGARGUS* В СРЕЛЬЦОВСКОЙ СТЕПИ (ЛУГАНСКИЙ ПРИРОДНЫЙ ЗАПОВЕДНИК). В.А. Мороз. – Приводятся данные о численности, миграции, гнездовой биологии и питании луна лугового *Circus pygargus* в Стрельцовой степи. Численность гнездовой группировки луна лугового в Стрельцовой степи в 2004–2018 гг. составляла 0–7 пар. Основными гнездовыми биотопами данного вида в Стрельцовой степи являются участки степных кустарников и кустарниковых степей.

TO ECOLOGY OF MONTAGU'S HARRIER *CIRCUS PYGARGUS* IN STREL'TSOVSKAYA STEPPE (NATURE RESERVE OF LUGANSK). V.A. Moroz. – The numbers, migrations, nesting ecology and diet of Montagu's parrier *Circus pygargus* were studied in Stril'tsivsky steppe. The numbers within Stril'tsivsky steppe in 2004–2018 was about 0–7 pairs. Birds prefer to nest in the thickets of steppe shrubs and shrubby steppes.

Вступ

Лунь лучний *Circus pygargus* Linnaeus, 1758 в Україні є досить рідкісним на гніздуванні видом, що віднесений до категорії "вразливий" "Червоної книги України" (2009). Гніздовий ареал луна охоплює майже всю територію України, але найбільша його чисельність спостерігається на півночі та заході країни (Полуда, 2009). Сучасні гніздові знахідки відомі з Одеської, Запорізької, Черкаської, Донецької областей (Архипов, 2000; Ветров, Домашевский, 2007; Пилипенко, Власенко, 2014; Гаврилюк, Кайстро, Ралдугіна, 2017).

Про гніздування луна лучного в Луганській області відомостей дуже мало. Метою цієї роботи є дослідження його сучасного стану на території Стрільцівського степу на основі власних польових досліджень і аналізу існуючої інформації.

Матеріали і методи

Матеріал зібрано в польові сезони 2004–2018 рр., переважно в філії "Стрільцівський степ" Луганського природного заповідника (далі – ЛПЗ) та на прилеглих до нього територіях. Також оброблені та узагальнені дані співробітників заповідника Г.С. Коломійченко, А.М. Яремченко, В.Л. Кочегури, Є.М. Боровика з "Літопису природу природи" ЛПЗ за 1971–2012 рр. та літературні джерела (Зубаровський, 1977).

Філія ЛПЗ "Стрільцівський степ" (площа 1036,5 га) знаходиться у Міловському районі Луганської області і розташована між селищами Великоцьк, Криничне і Журавське.

Для Стрільцівського степу характерні вододільно-хвилясті, балочні і заплавні ландшафти. У геоморфологічному відношенні територія дослідження розташована на південних відрогах Середньоруської височини. Поверхня району глибоко розчленована ярами і балками. Найкрупніші балки в заповіднику та на прилеглих ділянках – Березова, Крейдяний, Глиняний і Терновий яри. Висота поверхні коливається від 111,8 м до 183,4 м над р. м. (Природно заповідний фонд ..., 2005).

Гідрологічна мережа дослідженого регіону представлена р. Черепахою (басейн р. Деркул), джерелами в ярах та балках і штучними ставками площею до 20 га.

Природна степова рослинність Стрільцівського степу належить до північного варіанту різнотравного типчаково-ковилового степу (Луганський природний заповідник, 1988). Степова рослинність збереглася, в основному, на території філіалу Стрільцівський степ ЛПЗ та в його охоронній зоні і в балках. На території заповідної ділянки значні площі зайняті заростями степових чагарників з карагани і мигдалю степового та чагарниковими степами. У заплаві р. Черепахи є ділянки заплавлених вербових і осикових лісів та справжніх лук. В балках (Терновий яр, Березовий яр та ін.) є невеликі ділянки лісової рослинності з клену татарського, жостеру, терену та ін. Значну площу займають лісосмуги і агроландшафти.

Стаціонарні дослідження проводились переважно в гніздовий період (з березня по серпень). Чисельність луня лучного на маршрутах визначали під час екскурсій (пішохідних та автомобільних). За гніздову 1 пару приймали знайдене житлове гніздо або пару, яка трималася на певній території впродовж усього гніздового періоду. Для точного визначення видів використовувалися 7-кратні та 12-кратні біноклі. Розміри гнізд вимірювали рулеткою з точністю до 1 см. Дані по живленню отримані шляхом збору і аналізу харчових решток біля гнізд та шляхом візуальних спостережень за птахами під час полювання і годування пташенят.

Результати та обговорення дослідження

Чисельність. В Луганській області лунь лучний є рідкісним на гніздуванні видом, що зустрічається спорадично. На початку 1990-х рр. В.В. Ветров вважав даний вид досить звичайним на гніздуванні вздовж лівобережних приток Сіверського Дінця та рідкісним на гніздуванні – вздовж правобережних приток (на Донецькому кряжі) (Ветров, 1993). На території Стрільцівського степу лунь лучний є рідкісним гніздовим птахом, в деякі роки досить звичайним видом, чисельність якого зазнає суттєвих коливань (Скоков, Кочегура, Тимошенко, 1992; Сулик, Борозенец, 2000; Мороз, 2012). За даними Г.В. Модіна, у 1956 р. гніздилися 4 пари на 525 га загальної площі (Зубаровський, 1977). У наступні роки (до 1968 р.) постійно гніздилися декілька пар (Панченко, 2016). За даними Літопису природи ЛПЗ, починаючи з 1982–1983 рр. чисельність луня лучного почала збільшуватися, досягнувши свого піку у 2005–2008 рр. (5–7 пар) (Літопис ..., 1971–2015; Мороз, 2012). Зростання чисельності пов'язане, в першу чергу, із збільшенням площі чагарникових заростей та ділянок чагарникових степів – основних гніздових стацій цього виду в заповіднику.

Серпнева пожежа 2008 року, яка охопила майже 90% Стрільцівського степу, знищила практично всі гніздові ділянки луня лучного і в наступний після пожежі рік він в заповіднику не гніздився. У 2010–2012 рр. нами було зареєстровано вже 4–5 пар (рис. 1). Гніздування ще 1 пари спостерігалось в чагарниках на схилах Волковського яру (в 1,5 км на південь від заповідної ділянки). В подальшому чисельність луня лучного скоротилася, і в 2013–2016 рр. в Стрільцівському степу гніздилися лише 1–2 пари. В 2017–2018 рр. лунь лучний на гніздуванні вже не спостерігався (Мороз, 2018).

Міграції. Лунь лучний в дослідженому регіоні є досить звичайним мігруючим видом. Найбільші коливання чисельності виражені під час весняної міграції, головним чином з середини квітня і до кінця травня. За даними С.В. Галущенко (2010), навесні 2009 р. лунь лучний виявився другим за чисельністю мігруючим видом хижих птахів Стрільцівського степу. Загалом у період з 15 квітня по 3 червня було відмічено 53 птаха. Пік міграції спостерігався 7 травня (19 птахів). Птахи мігрували частіше поодиночі (37 реєстрацій), рідше парами (5 реєстрацій), або по 3 особини (2 реєстрації). Серед мігруючих одиночних особин переважали самці (89% реєстрацій).

Ми спостерігали міграцію луня лучного 20–23.04.2009 р.: загалом відмічено 10 особин (5 самців та 5 самок), з них лише 1 пару, інші птахи мігрували поодиночі.

Рис. 1. Схема розміщення гніздових ділянок луня лучного на території філії ЛПЗ "Стрільцівський степ" в 2010–2012 рр.

Аналогічні терміни весняної міграції зафіксовані і в інших регіонах України. Так, у Миколаївській області крайні дати спостереження лунів-мігрантів припадали на 4 квітня – 29 травня (Рединов, Петрович, 2016).

Восени перші прольотні луні з'являються у другій половині серпня. За даними С.В. Галущенко (2010), у 2009 р. в Стрільцівському степу мігруючих лунів спостерігали з 18 серпня до 11 вересня (зафіксовано 22 особини). Пік міграції (5 птахів) зафіксовано 9 вересня. Луні мігрували в основному поодиночі; лише один раз відмічена пара.

С.Г. Панченко (2016) спостерігав міграцію луня лучного в Станично-Луганському районі Луганської області восени 1965 року – з 22 вересня до 30 жовтня.

Гніздова біологія. Основними гніздовими біотопами лучного луня в Стрільцівському степу є ділянки степових чагарників та чагарникових степів з високим різнотрав'ям на плакорах і некрутих схилах за участю карагани *Caragana frutex* і мигдалю низького *Amygdalus nana*, з кущами терну *Prunus stepposa* і окремими деревами яблуні, груші і жостеру старої території заповідника (рис. 2). Зараз такі ділянки покривають майже половину старої ділянки. На приєднаних до заповідника у 2004 р. нових ділянках лунь на гніздуванні жодного разу не спостерігався.

В інших регіонах Луганської області, зокрема в Провальському степу (Довжанський район) лунь лучний гніздиться на ділянках молодих перелогів, полях з багатолітніми травами і зерновими, ділянках луків з чагарниками, в очеретяних і рогозових чагарниках по берегах річок і ставків. Знайдене 14 червня 2013 р. біля с. Куряче Довжанського району гніздо луня лучного було розташоване на старому городі серед розрідженого очерету (Новые данные ..., 2013).

Поза періодом гніздування птахи дотримуються різноманітних відкритих біотопів.

Пари прилітають до гніздових ділянок зазвичай у II–III декадах квітня – I декаді травня. Шлюбні ігри спостерігаються відразу по прильоту: птахи літають над гніздовою ділянкою, часто та голосно кричать. Пари, ймовірно, постійні і з року в рік використовують одні і ті ж гніздові ділянки. У філії "Стрільцівський степ" гнізда лунів найчастіше знаходили в кварталах 2–3, 6–7, в АЗС 13–14, 19, в районі урочища Малі Терни (кв. 6–7) і в

урочищі Хомутець (кв. 52, 57–58) (Літопис ..., 1971–2015). Нами в 2005 і 2010 р. були знайдені гнізда лучного луна в чагарниках з мигдалю і карагани в кварталах 2, 13, 14 (АЗС).

Рис. 2. Ділянка степових чагарників та чагарникового степу в 13 кварталі філії ЛПЗ Стрільцівський степ – місце гніздування лучного луна (липень 2010 р.) (фото В.А. Мороз)

Гнізда птахи завжди роблять на землі, серед високої і густої трави, під кущами карагани, мигдалю, терну або під поодинокими деревами. Вони досить прості, складаються із стебел злаків і рудеральних рослин. Гнізда ($n=4$), знайдені Г.В. Модіним в Стрільцівському степу (по Зубаровському, 1977), мали загальний діаметр 270–360 (в середньому 330), діаметр лотка 140–180 (в середньому 156), глибину лотка 35–65 (в середньому 45), висоту гнізда до 65 мм.

Гнізда луна ($n=2$), знайдені нами в 2005 та 2010 рр., були рихлими спорудами із стебел трав'янистих рослин (з невеликою кількістю стебел злаків) і мали більш великі розміри (в гніздах знайдені пташенята віком 2,5–4 тижні, які, вірогідно, дещо їх розплющили). Загальний діаметр гнізд 43–53 x 40–42, в середньому – 48,0 x 41,0 см.

Зокрема, гніздо луна, знайдене А.М. Архиповим (Архипов, 2000) в Одеській області, мало розміри: діаметр гнізда – 25, діаметр лотка – 18, глибина лотка – 6,7, висота гнізда 2–3 см.

Кладка яєць у луна лучного починається з кінця першої декади травня і триває до початку червня. У філії "Стрільцівський степ" самок на гніздах спостерігали 12 травня 1995 р., 2 червня 1986 р. Гнізда з неповними кладками знайдені тут 24 травня 1984 р. (2 яйця), 24 травня 2012 р. (2 яйця) (Літопис ..., 1971–2015).

В порівнянні, в Одеській області перше яйце в кладці знайдене 10 травня 2000 р. (Архипов, 2000). Біля с. Куряче Довжанського (Свердловського) району Луганської області 14 червня 2013 р. знайдене гніздо з одним ненасидженим яйцем (Новые данные ..., 2013).

В повних кладках у лучного луна буває від 3 до 10 яєць, переважно 4–5 яєць (Зубаровський, 1977; Полуда, 2009).

У Стрільцівському степу в кладках знайдено від 3 до 5 яєць, в середньому ($n=6$) $4,0 \pm 0,63$ яєць на кладку (за нашими даними, даними з Літопису природи ЛПЗ та літературними джерелами). Найчастіше зустрічалися кладки з 4 яєць (66,7%). Гнізда з повними кладками знаходили 29 травня 1984 р. (з 3-х яєць), 5 червня 1957 р. (4 слабо насиджені яйця), 5 червня 2005 р. (5 насиджених яєць) (рис. 3), 6 червня 1956 р. (4 слабо насиджені яйця), 8 червня 1986 р. (з 4-х яєць), 29 червня 1954 р. (з 4-х дуже насиджених яєць) (Літопис ..., 1971–2015; Зубаровський, 1977).

Рис. 3. Гніздо лучного луня з повною кладкою (одне з яєць має помітні плями). Стара територія філії ЛПЗ Стрільцівський степ. 05.06.2005. (фото Г. Гузь)

Свіжі яйця зазвичай мають біле забарвлення, але впродовж насиджування часто набувають плямистого вигляду.

Вилуплення пташенят починається з першої половини червня і продовжується до кінця цього місяця. У Стрільцівському степу гнізда з маленькими пташенятами знайдені 20 червня 1986 р., 21 червня 1983 р., 26 червня 1987 р. (Літопис ..., 1971–2015).

У гніздах іноді 1 або 2 яйця бувають незаплідненими. Гніздо з 2 пташенятами і 2 такими яйцями знайдене 20 червня 1986 р. (Літопис ..., 1971–2015), з 3 пташенятами і яйцем – 4 липня 2010 р. (наші дані). Розміри незаплідненого яйця, знайденого нами 4 липня 2010 р., були наступні: 40,8 x 32,4 мм, вага – 16,5 г.

Пташенята з'являються нерівномірно і в гніздах завжди знаходили різновікових пташенят. У гніздах буває від 2 до 5 пташенят, в середньому – 3,1 ($n=9$). Гнізда з 3 пташенятами знаходили 17 червня 1992 р., 30 червня 2005 р. Гніздо з 5 різновіковими пташенятами – 17 червня 2005 р. (рис. 4). У віці 14–16 днів пташенята починають вибиратися з гнізд і у разі небезпеки ховаються в прилеглих до гнізда заростях.

Рис. 4. Гніздо луня лучного з 5 пташенятами. Стара територія філії "Стрільцівський степ". 17.06.2005 (фото Г. Гузь)

В.Г. Модін у заповіднику "Стрільцівський степ" 5 липня 1954 р. спостерігав гніздо з 4 частково опереними пташенятами, які почали вибиратися з гнізда 14 липня (Зубаровський, 1977).

В кв. 13 Стрільцівського степу нами знайдено 4 липня 2010 р. гніздо, де було троє пташенят віком 2,5–3 тижні, у яких почало формуватися оперення (рис. 5).

Рис. 5. Гніздо лучного луня з пташенятами.
Стара територія філії Стрільцівський степ 04.07.2010 (фото В.А. Мороза)

Виліт пташенят з гнізд відбувається у другій половині липня – на початку серпня. У Стрільцівському степу льотних пташенят лучного луня спостерігали біля гнізд 15 липня 1986 р., 17 липня 2005 р., 17 липня 2016 р., 21 липня 1954 р., 28–29 липня 2005 р., 29 липня 2010 р., 6 серпня 2004 р., 12 серпня 2015 р. (Літопис ..., 1971–2015; Зубаровський, 1977).

У виводках відмічені по 2–4 льотних пташенят, в середньому – 3,1 пташенят на виводок ($n=9$). Найчастіше зустрічалися виводки з трьох пташенят (44%). Птахи місцевих популяцій відлітають до місць зимівель в середині серпня – на початку вересня.

До природних ворогів луня лучного можна віднести лисицю звичайну *Vulpes vulpes* Linnaeus, 1758 (може розоряти гнізда) та, можливо, яструба великого *Accipiter gentilis* Linnaeus, 1758 (може нападати на молодих птахів). У Стрільцівському степу в 2004–2010 рр. нами відмічено 2 випадки знищення лисицею пташенят луня в гніздах, ще в одному випадку пташенята загинули з невідомих причин.

Живлення. Лунь лучний є типовим поліфагом. Зазвичай полює на гризунів дрібних та середніх розмірів, пташенят, плазунів.

Спеціальних досліджень живлення луня лучного ми не проводили, але можна стверджувати, що в харчових рештках даного виду в Стрільцівському степу знайдені не менше 7–8 видів хребетних та 1–2 види комах.

У живленні домінували дрібні гризуни, переважно нориці *Microtus* sp. (28,6% від загальної кількості жертв), рептилії (28,6%, переважно ящірки прудкі *Lacerta agilis* Linnaeus, 1758, 1 екземпляр полоза візерункового *Elaphe dione* Pallas, 1773, а також комахи (Orthoptera, 23,8%) і пташенята горобиних птахів (14,3%).

Пелетки луня, знайдені Г.В. Модінім біля гнізда в Стрільцівському степу, склалися майже виключно з шерсті мишовидних гризунів (Зубаровський, 1977).

Висновки

В Стрільцівському степу лунь лучний є рідкісним гніздовим птахом, в деякі роки досить звичайним видом, чисельність якого зазнає суттєвих коливань. За період 2004–2018 рр. його гніздове угруповання тут складало 0–7 пар.

В дослідженому регіоні Луганського природного заповідника лунь лучний є звичайним мігруючим видом з вираженою весняною міграцією.

Основними гніздовими біотопами луня лучного в Стрільцівському степу є ділянки степових чагарників та чагарникових степів.

Повна кладка складається з 3–5 яєць, в середньому – 4,0. Найчастіше зустрічалися кладки з 4 яєць.

У гніздах луня лучного знайдено від 2 до 5 пташенят, в середньому – 3,1 пташеня на жиле гніздо. У виводках зустрічається по 2–4 льотних пташенят, в середньому – 3,1 пташеня на виводок.

Вид є типовим поліфагом. Зазвичай полює на гризунів дрібних та середніх розмірів, пташенят, плазунів. Домінували у живленні дрібні гризуни (28,6% від загальної кількості жертв) та рептилії (28,6%).

- Архипов А. М. Гнездование лугового луня в Одесской области. *Беркут*. 2000. Т. 9, вып. 1–2. С. 44–46.
- Ветров В. В. Состав и распределение хищных птиц бассейна Северского Донца. *Птицы бассейна Северского Донца* : мат-лы конф. Донецк : Изд-во Донецк. ун-та, 1993. С. 33–38.
- Ветров В. В., Домашевский С. В. Гнездование лугового луня (*Circus pygargus*) в Запорожской области. *Птицы бассейна Северского Донца* : мат-лы 13–14 совещаний. Харьков, 2007. Вып. 10. С. 143.
- Гаврилюк М. Н., Кайстро В. Ю., Ралдугіна О. І. Знахідка лучного луня (*Circus pygargus*) на гніздуванні в Черкаській області. *Беркут*. 2017. Т. 26, вып. 1. С. 71–72.
- Галущенко С. В. Сезонные миграции дневных хищных птиц в отделении Стрельцовская степь Луганского природного заповедника. *Природно-заповідний фонд України – минуле, сьогодення, майбутнє* : мат-ли міжнар. наук.-практ. конф., присв. 20-річчю природного заповідника "Медобори". Тернопіль, 2010. С. 619–627.
- Зубаровський В. М. Хижі птахи. Фауна України. Київ : Наукова думка, 1977. Т. 5, вып. 2. 232 с.
- Літопис природи Луганського природного заповідника за 1971–2015 рр. Наукові фонди Луганського природного заповідника (рукопис).
- Луганский природный заповедник. Растительный мир / Кондратюк Е. Н., Бурда Р. И., Чуприна Т. Т., Хомяков М. Т. Киев : Наукова думка, 1988. 188 с.
- Мороз В. А. Гнездящиеся хищные птицы заповедника Стрельцовская степь и прилегающих территорий. *Динаміка біорізноманіття 2012* : зб. наук. праць. Луганськ : ДЗ "ЛНУ імені Тараса Шевченка", 2012. С. 64–68.
- Мороз В. А. Сучасна гніздова орнітофауна Стрільцівського степу. Негоробині птахи (Nonpasseriformes). *Заповідна справа у Степовій зоні України (до 50-річчя створення Луганського природного заповідника, 70-річчя Стрільцівського степу, 10-річчя Трьохізбенського степу і 90-річчя Провальського степу)*. Серія Conservation Biology in Ukraine. Київ, 2018. Вып. 10. С. 316–329.
- Новые данные о некоторых птицах Донецкой и Луганской областей / Андрущенко Ю.А., Ветров В.В., Дьяков В.А., Попенко В.М. *Бранта* : сб. науч. трудов Азово-Черноморской орнитологической станции. 2013. Вып. 16. С. 115–119.
- Панченко С. Г. Птицы Луганской области. Харьков : Коллегиум, 2016. 324 с.
- Пилипенко Д. В., Власенко В. Н. Находка гнезда лугового луня (*Circus pygargus*) в Донецкой области. *Птицы бассейна Северского Донца* : мат-лы конф. Харьков, 2014. Вып. 12. С. 234–235.
- Полуда А. М. Лунь лучный. Червона книга України. Тваринний світ. Київ : Глобалконсалтинг, 2009. С. 422.
- Природно-заповідний фонд Луганської області / Сова Т. В., Кононов Ю. О., Ференц В. Б., Іванченко О. Ю. Луганськ, 2005. 260 с.
- Рединов К. А., Петрович З. О. Луни в Николаевской области. *Луни Палеарктики: Систематика, распространение и особенности экологии в Северной Евразии*: материалы VII междунар. конф. (г. Сочи, 19–24 сентября 2016 г.). Ростов-на-Дону : Издательство Южного федерального университета, 2016. С. 53–63.
- Скоков А. П., Кочегура В. Л., Тимошенко В. А. Позвоночные животные Луганского природного заповедника. Серия Флора и фауна заповедников. Москва, 1992. Вып. 48. 56 с.
- Сулик В. Г., Борозенец В. А. Хищные птицы и совы Луганского природного заповедника НАН Украины. *Птицы бассейна Северского Донца* : мат-лы 6–7 конф. Донецк, 2000. Вып. 6–7. С. 34–36.

Рекомендує до друку
В.С. Гавриленко